

**פרויקט 'אתרי מורשת לאומיים' בגדה המערבית -
חשיבות ארכיאולוגית ומשמעות פוליטית**

emek shaveh
למק שוה עמושבי

מבוא: פרויקט השיקום וההעצמה של תשתיות המורשת הלאומית

בחודש פברואר 2010 אימצה ממשלת ישראל את 'פרויקט תשתיות מורשת לאומית' (תמ"ר), הנקרא גם 'תוכנית אתרי מורשת לאומיים'. פרויקט תמ"ר נועד לחזק את הקשר של עם ישראל לארץ ישראל באמצעות טיפוחם של אתרים היסטוריים מתולדות הציונות ואתרים ארכיאולוגיים המזוהים עם נוכחות יהודים והיסטוריה יהודית. במתווה הראשוני הוצעו כ-150 אתרים, מוזיאונים, אנדרטאות, נקודות תצפית ועוד. 37 מתוכם הם אתרים ארכיאולוגיים מכל רחבי הארץ.

הקשר בין לאומיות לבין אתרים היסטוריים נדון כבר בראשיתה של התוכנית: "במהלך דרמטי בן חמש שנים מבקשת תוכנית זו להפיח חיים חדשים בציונות. הפרויקטים המובאים בה אינם בבחינת מותרות. הם הכרח דחוף אל מול הסכנה שבשקיעה לניוון ערכי ותרבותי, ונוכח אובדן זהות הפוקד את הדור הצעיר, את הישראלים החדשים, ואת הציבור בכלל - משבר המסכן את הלכידות הלאומית, ובכך את עצם הקיום היהודי בארץ ישראל".¹

התוכנית, אשר אושרה בממשלה בפברואר 2010, אמורה להימשך כחמש שנים בתקציב כולל של כ-400 מיליון שקל, ולכלול אתרים מתל דן בצפון ועד אום רשרש (אילת) בדרום.²

לצד שיקום האתרים מתוכננים בה שני מסלולים, החוצים את הארץ לאורכה ורוחבה: מסלול אחד, הנקרא 'השביל ההיסטורי של ארץ ישראל' ומבוסס על אתרים ארכיאולוגיים כדוגמת תל חצור, תל גזר, בית שאן ועוד; ומסלול שני, הנקרא 'החווייה הישראלית' וכולל אתרים מתולדות הציונות כדוגמת תל חי, מקווה ישראל, כפר עציון ואחרים.³ על הרשימה הראשונית התאפשר לציבור, למועצות מקומיות ואחרים להציע אתרים נוספים הראויים להיכלל ברשימה. מתוך כ-220 הצעות שהגיעו להנהלת הפרויקט נמצאים 30 בשטחים. חמישה אתרים מתוכם אושרו, או נמצאים בתהליכי אישור.⁴

התוכנית לוקה בהעדר אתרים המעידים על עושרה התרבותי של הארץ שאינם מזוהים עם ישראל ומורשתו. כך למשל אין בה אתרים המלמדים על התרבות הנבטית, התרבות ההלניסטית (למעט מְרֵאשָׁה), התרבות הרומית והביזנטית, התרבות הערבית, התרבות הצלבנית ועוד. זהו חיסרון רב משמעות ביכולת להכיר את תולדות הארץ בהיקף נרחב ומרחיב אופקים, ללא פריצות ברצף הכרונולוגי והתרבותי.

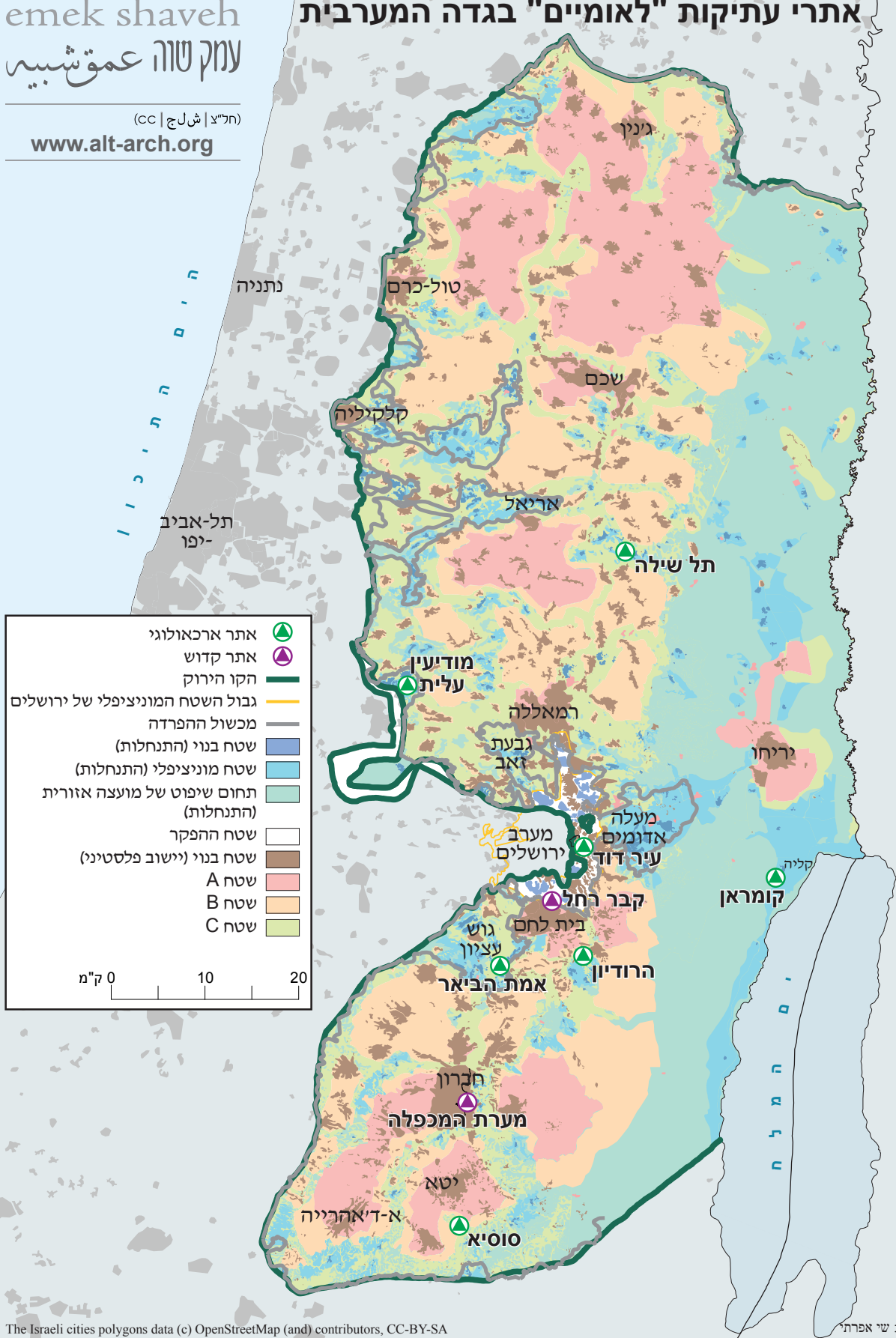
במסמך זה אנו מתמקדים באתרים הארכיאולוגיים הכלולים בתוכנית ונמצאים בגדה המערבית. אתרים השוכנים בגדה המערבית ונחשבים לחלק מתולדות הציונות, כדוגמת כפר עציון ואחרים, אינם נכללים בסקירה המובאת בו.

1 מתוך פרויקט שיקום והעצמת תשתיות המורשת הלאומית, מבוא, עמ' 4.

2 נ' חסון, "תוכנית המורשת: ביקורת על היעדר אתרים לא יהודים", הארץ, 25 בפברואר 2010.

3 ב. זיסו, פרויקט שיקום והעצמת תשתיות המורשת הלאומית, פרק ה: ארכיאולוגיה, עמ' 19.

4 מ' גלעד, "למה הפרויקט לשיקום אתרי מורשת לאומית לא מתקדם?", הארץ, 6 בפברואר 2012.

קומראן

האתר הארכיאולוגי קומראן הוא חלק משטח הגן הלאומי קומראן, שהועבר לאחריות רשות הטבע והגנים (בשמה אז: רשות הגנים הלאומיים) כבר ב-1967 והוסדר בחוק בשנת 1968.⁵ האתר שוכן לחופו הצפוני של ים המלח, על אם הדרך לעין גדי ומצדה. בשטח הגן הלאומי נכללים שרידי יישוב שהתקיים באתר בעיקר למן המאה השנייה לפנה"ס עד למאה הראשונה לספירה. ייחודו של המקום במגילות הנקראות 'מגילות קומראן', שנמצאו החל בשנות הארבעים של המאה ה-20 במערות ואדי קומראן, שהאתר הארכיאולוגי שוכן למרגלותיו. המגילות הן מקטעים, מהם קצרים ביותר (כמה מילים) ומהם חיבורים כמעט שלמים או שלמים, של כ-800 "ספרים" מימי בית שני. 30% מאלה הם מקטעים של ספרי המקרא, למעט מגילת אסתר. השאר הם ספרים חיצוניים, וכן ספרים שלפי הדעה הרווחת במחקר הם חיבורים פרשניים וספרי הנחיות של אנשי כת מדבר יהודה. אחד הטקסטים החשובים שנמצאו כאן הוא הנוסח השלם של ספר ישעיהו, שהתגלה בשנת 1947. טקסט מרכזי נוסף הוא מגילת הנחושות, שהתגלתה בשנת 1952 ומפרטת את תוכנו של אוצר שהוחבא באדמה (אך לא את מיקומו). הימצאותן של המגילות הגנוזות בלב המדבר, לא הרחק מים המלח, וזמנן, החופף את ראשית הנצרות בארץ ישראל, הפכו את האתר לבעל חשיבות בינלאומית ולמוקד התעניינותם של אלפי חוקרים ומיליוני אנשים ברחבי תבל. בשנת 2010 ביקרו באתר יותר מ-400,000 איש, והוא מדורג כאתר התיירות התשיעי המבוקר ביותר בישראל.⁶

קומראן הוא אתר ארכיאולוגי קטן בממדיו, הכולל בעיקר מערכת בורות מים וכמה שרידי מבנים צנועים. על פניו דומים השרידים באתר לאלה שנמצאו באתרים רבים בני אותה תקופה, ואף דלים מהם, אולם השילוב של נוף מדברי, חידת זהותם של תושבי המקום והמגילות הגנוזות, הנמצאות כיום במוזיאון ישראל - מספקים למבקר חוויה יוצאת דופן. אין תשובה חד-משמעית לשאלה מי היו תושבי קומראן. התשובות נעות בין זיהוים כקבוצת יהודיות קיצוניות, כדוגמת האיסיים או הקנאים, לבין זיהוים כנוצרים הראשונים.

בציבור הישראלי מזהה קומראן כחלק מישראל, ומעטים מתייחסים אליו כאתר הנמצא בשטח הגדה המערבית. הרוב רואה בקומראן חלק בלתי נפרד מתולדות עם ישראל, ושאלת הריבונות על האתר בהסכם פוליטי עתידי כמעט אינה נדונה. נדמה שכמה נסיבות יצרו את התפיסה הזאת בציבור: 1. מיקומו של האתר במדבר, באזור המרוחק מכל יישוב פלסטיני; 2. המגילות הגנוזות - הטקסטים העתיקים ביותר של ספרי המקרא שהגיעו לידינו, מלפני יותר מאלפיים שנה - ומכאן חשיבותן ליהדות, לנצרות ולתולדות האמונה המונותאיסטית בכללותה; 3. תקופת ההתיישבות באתר, המתוארך לימי בית שני, עידן הנחשב לתור הזהב ביהדות שלאחר חורבן ממלכת יהודה וגלות בבל; 4. מיקומו בדרך לעין גדי ומצדה, שני אתרים מרכזיים בלאומיות הישראלית. נדמה שהכללתו כאתר מורשת לאומית לא תיצור שינוי משמעותי במעמדו הציבורי או במספר המבקרים בו.

5 ש' וילקוף, 'ההזדמנות ההיסטורית': תכנון והקמת גן לאומי סובב חומות ירושלים, חיפה: 2011, עמ' 52-53.

6 דו"ח רט"ג 2010 עמ' 99 וגם ע' ורונבלום, "צפר בתמונות: מהו האתר הפופולארי ביותר בישראל?", TheMarker, 17 באפריל 2011.

מבט מקומראן לעבר ים המלח

שרידי האתר קומראן על רקע הרי יהודה

סוסיה (סוסיא)

האתר הארכיאולוגי סוסיא שוכן כ-1 ק"מ מצפון להתנחלות סוסיא ו-1 ק"מ ממערב למגורי תושבי סוסיא הפלסטינית כיום. האתר נמצא באחריות המועצה המקומית הר חברון והוכרז כחלק משטח ההתנחלות סוסיא. עד שנת 1983 גרו תושבי סוסיא הפלסטינים בשטחו, אולם בעקבות ההחלטה שהמקום הוא חלק מההתנחלות, והצורך להכשירו למבקרים, גורשו התושבים למרחק של כ-1 ק"מ מהאתר - למקום שבו הם חיים כיום.⁷ במהלך החפירות הארכיאולוגיות שנערכו כאן החל ב-1970 נחשפו תבליטים של מנורות, מתקני טהרה (מקוואות) וקברים בעלי מאפיינים של קברי יהודים. המבנה המרכזי בסוסיא הוא מבנה ציבורי, שברצפתו נמצא פסיפס ובו כתובות ומנורה שהביאו לזיהוי כבית כנסת. בית הכנסת מתוארך למאות הרביעית עד השמינית לספירה. נראה שעיקר ההתיישבות הקדומה בסוסיא זמנה המאות השנייה עד השמינית לספירה.⁸

אף על פי שסוסיא אינה נזכרת במקורות ההיסטוריים הגיעו החוקרים, לאור חשיפת בית הכנסת, תבליטי המנורה ושרידים אחרים, למסקנה שזהו יישוב יהודי. האתר מוצג כיום לציבור כיישוב יהודי קדום מתקופת התלמוד (המקבילה לתקופה הביזנטית). גירוש תושבי סוסיא הפלסטינים משטח האתר והקמת ההתנחלות סוסיא בשנת 1983 אפשרו מאז להציג את המקום כאזור יהודי בעבר ובהווה. חיזוק הקשר הישראלי לאתר נשא אופי חריג עם מניעת כניסתם של תושבי סוסיא הפלסטינים למקום גם כאשר היו ברשותם כרטיסים שקנו בכספם בקופת מרכז המבקרים (מיותר לציין את האירוניה שברכישת כרטיסי כניסה למקום שהיה ביתם בעבר).⁹ באזור נמצאות גם ההתנחלויות מעון, כרמל, יתיר ואחרות. רוב התושבים הפלסטינים בסביבה מרוכזים בכפר/עיר יטא וביישובים קטנים יותר, כגון ח'רבת מעין, כרמל וא-טוואנה, ובמגורים של משפחות מורחבות במאהלים ומבנים ארעיים. סוסיא הקדומה הייתה חלק מן המרחב התרבותי והחברתי של דרום הר חברון ולצידה נחשפו אתרים נוספים, כדוגמת כרמל, אשתמוע (סמוע) ואחרים. למרות החשיבות שבראיית האתר כחלק מן המרחב בעת העתיקה הוא מוצג בהקשר יהודי בלבד. בביקור באתר אין כמעט כל מידע על שכבות ושרידים ארכיאולוגיים המלמדים על נוכחות לא יהודית במקום. כך למשל במאה השמינית/תשיעית לספירה נבנה מסגד על שרידי בית הכנסת הקדום, אולם לשאלה של משמעות הקמתו של המסגד על מקומו של בית הכנסת אין תשובה ברורה. יתרה מכך, גם להשערות כמו: האם התחלפה האוכלוסייה במקום, האם התאסלמה, האם המסגד נבנה בכפייה או מרצון אין הביקור מספק תשובה, וגם המחקר אינו עוסק בהן.

האתר סוסיא עומד בקריטריונים שנקבעו בתוכנית כאתר בעל עבר יהודי ובמרכזו בית כנסת עתיק, המפואר ביותר בדרום הר חברון. ההשקעה המתוכננת בהכשרתו למספר גדול יותר של מבקרים ושיווקו כאטרקציה תיירותית מרכזית בדרום הר חברון משתלבת עם הפעולות שכבר נעשות בתחום זה על ידי המועצה המקומית, המטפחת את הפעילות התיירותית סביב האתר ומציגה אותו כאתר חשוב בתולדות עם ישראל. תוכנית אתרי המורשת משתלבת עם התפיסה הרווחת בקרב הציבור הישראלי, המתוודע כיום לאתר הארכיאולוגי ולהתנחלות בלא לדעת דבר על התושבים הפלסטינים שגורשו ממנו ועל תולדות המקום וסביבתו מעבר לזיהוי היהודי.

7. ת. דרסלה "שכנות רעה: פלסטינים מסוסיא נאבקים על אדמתם", ynet, 5 בפברואר 2007.

8. א' נגב, "סוסיה, חורבת", מתוך: א. שטרן (עורך), האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל, 1992 כרך 3, עמ' 1096-1098.

מבט על האתר הארכיאולוגי סוסיא

הישוב הפלסטיני סוסיא על רקע בתי ההתנחלות

פסיפס מבית הכנסת בסוסיא

הרודיון (ג'בל אל-פורידים)

הרודיון הוא אחד האתרים הארכיאולוגיים המרכזיים בגדה המערבית והוא הוכרז כגן לאומי בשנת 1985. האתר מוזהה כארמון ומבצר שבנה הורדוס במאה הראשונה לפנה"ס. כמו רבים ממפעלי הבנייה המיוחסים לו הוקם גם הרודיון לפי תוכנית ייחודית בהשראת האדריכלות הרומית. הרודיון נוצר מגבעה מלאכותית, שנשפכה כסוללה על גבעה טבעית. במרכז הרודיון מתנוסס ארמון מפואר ומבוצר; שלוש מארבע פינותיו של האתר, המוקף בחומה כפולה, בוצרו בשלושה חצאי-עיגולים, ופינתו המזרחית - במגדל עגול. מן המבצר מוליכות מנהרות עד למחצית גובהו של ההר. למרגלות ההר, בשטח המכונה 'הרודיון תחתית', נחשפה בריכה גדולת ממדים (70 x 46 מ'), מוקפת סטווים וגן. מכלול הבנייה המפואר הזה מעיד על יכולות טכנולוגיות ייחודיות, האופייניות לבנייה המונומנטאלית בתקופה הרומית. בעת המרד הגדול של היהודים ברומאים, בין השנים 66 ל-70 לספירה, התבצרו באתר קבוצות של קנאים יהודים. במאה השנייה לספירה שימש האתר זמן מה את לוחמי מרד בר כוכבא (132-135 לספירה), ואחר כך ננטש עד המאה החמישית לספירה. הממצא מן התקופה הביזנטית (במאות החמישית עד השביעית לספירה) מעיד על נוכחותם של נזירים במקום, ואולי גם על יישוב שהקימו שם. בתקופה זו הוסבו חלק מחדרי הארמון למגורים ונבנו שלוש כנסיות בראש ההר. בהרודיון תחתית נמצאו שרידים רבים מאותה עת.¹⁰ במאה השביעית לספירה ננטש המקום ועמד בשמנונו עד המאה ה-20, עת נוסד בו היישוב הפלסטיני אל-פורידים.

בהתבסס על כתבי ההיסטוריון היהודי בן המאה הראשונה לספירה יוספוס פלביוס, המציין שהורדוס נקבר בהרודיון, התנהלו כאן במשך כשלושים שנה חפירות ארכיאולוגיות נרחבות. בשנת 2007 הודיעה משלחת החפירות בהרודיון על חשיפת קברו של הורדוס לאור הימצאותם של שברי סרקופג (ארון קבורה עשוי אבן) מעוטרים, המזוהים כשרידי הסרקופג שבו הונחה גופתו של הורדוס.¹¹ הגילוי והזיהוי המוצע (שאינו ודאי) העצימו את חשיבותו של הרודיון כאתר מרכזי לחיזוק התיירות בגוש עציון. למעט קומראן זהו הגן הלאומי בעל מספר המבקרים הרב ביותר בגדה המערבית. בכל שנה פוקדים אותו כ-70,000 איש. **האתר זוכה לתקציבים והשקעות רבות, בין השאר בשחזור הדגם של קבר הורדוס ובשחזור ושימור בתי המרחץ. נראה שהתקציב המיועד לפיתוחו הוא מן הגבוהים ביותר בפרויקט 'אתרי מורשת לאומיים' ועומד על כ-16 מיליון שקל.**¹² בינואר 2012 הוצב באתר דגם של קבר הורדוס לפי הצעת החופר באתר, פרופ' אהוד נצר, המבוססת בחלקה על שברים ארכיטקטוניים שנמצאו בהרודיון ועל מקבילות של קברי מלכים בעולם הרומי; אך דלות הממצאים אינה מאפשרת לראותו כשחזור ודאי והוא נותר בגדר הצעה.¹³

הביקור באתר מתרכז בתולדות המלך הורדוס והמרידות ברומאים.¹⁴ **לתושבי גוש עציון חשוב האתר לציון זכותם ההיסטורית על המקום. כך, למשל, עם גילוי המתחם המוזהה עם קבר הורדוס אמר ראש מועצת גוש עציון לשעבר (כיום מנכ"ל רט"ג), שאול גולדשטיין: "מציאת קברו של הורדוס בהרודיון, אחד המבנים המרתקים ביותר של העולם הקדום, מהווה הוכחה נוספת לקשר הישיר של גוש עציון להיסטוריה של העם היהודי ולירושלים..."**¹⁵ אך הורדוס היה מלך שנוי במחלוקת ממוצא אדומי, שסבו התגייר במאה השנייה לפנה"ס. עד לפני כמה שנים זוהה הורדוס ביהדות הדתית כמלך מוקצה שהתנכל ליהודים, ואף יהדות הוטלה בספק. בספרות ההלכה מן המאות השנייה והשלישית לספירה נמתחה ביקורת רבה על הורדוס ואכזריותו.¹⁶ בהקשר לכך מעניין השינוי ביחס להורדוס בהתאם לצרכים הלאומיים.

הרודיון הוא מתחם ייחודי מן התקופה הרומית הקדומה, המלמד רבות על הסגנון האדריכלי שרווח בעולם הרומי בכלל ובאזורנו בפרט במאה הראשונה לספירה. מבחינות רבות אפשר לבחון לפיו את הקשר בין תרבות רומא השלטת באגן הים התיכון לבין התרבות הייחודית המקומית, ומן הראוי היה להציגו כאתר המלמד על השפעת התרבות הרומית באזורנו. הצגתו כחלק מן הזהות היהודית והשייכות לעם היהודי מטשטשת את חשיבותו להבנת המורכבות התרבותית של החיים בארץ במאה הראשונה לספירה. הכללתו באתרי המורשת הלאומית מקורה

10 א' נצר, "הרודיון", מתוך: א' שטרן (עורך), האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בא"י, 1992, כרך 2, עמ' 450-460.

11 א' נצר ואחרים, "קבר הורדוס ותיאטרון מלכותי במורד ההר בהרודיון", קדמוניות 138, 2009, ירושלים.

12 ת' אביטל, "בלעדי ל'כלכליסט': 400 מיליון שקל ל-150 אתרי מורשת", כלכליסט, 19 לפברואר 2010.

13 תמונות של הדגם נמצאות באתר האינטרנט של רשות הטבע והגנים: "מודל מבנה קבר הורדוס בגן לאומי הרודיון".

14 גן לאומי הרודיון באתר [רשות הטבע והגנים](#).

15 ל' שובל, "נפתרה התעלומה: התגלה קברו של הורדוס", ynet, 8 במאי 2007.

16 מ' שטרן, מלכותו של הורדוס, הוצאת משרד הביטחון, 1992, עמ' 10-20.

בשאיפה להציג אתר מרכזי בגוש עציון כחלק מן המורשת היהודית, שאיפה התואמת את התפיסה הרווחת בציבור, המזהה מבנה רבים המתוארכים לתקופה הרומית הקדומה (סוף תקופת בית שני) עם העם היהודי.

אתר הרודיון הוא גם דוגמה לניצול בידי ישראלים של נכס כלכלי הנמצא בגדה המערבית. בעת הביקור בו מופנים התיירים למסעדות ובתי עסק בהתנחלויות הסמוכות, ופיתוחו התיירותי משרת את תושבי ההתנחלויות תקוע, קדומים ואחרות בסביבתו; לעומת זאת אין תוכניות הפיתוח כוללות את האוכלוסייה הפלסטינית החיה בכפרים תקוע הפלסטינית, אל-פורידיס, זעתרה, ח'רבת א-דיר ועוד יישובים השוכנים במורדות ההר או בקרבתו.

הרודיון על רקע בתי הכפר זעתרה

דגם קבר הורדוס בכניסה לאתר הרודיון

תל שילה

ברשימת האתרים הכלולים בהכרזת הממשלה על 'תוכנית אתרי מורשת לאומיים' בפברואר 2010 לא נמצא תל שילה. לאחר החלטת ממשלה בעניין זה נקבע שרשויות מקומיות, גופים ציבוריים ואנשים פרטיים רשאים להציע אתרים נוספים שיש לקדםם כאתרי מורשת לאומיים. מתוך האתרים שהוצעו קיבלה הוועדה כ-30, ביניהם תל שילה.¹⁷ האתר נמצא כיום באחריותה של 'עמותת משכן שילה - המרכז למחקר ולפיתוח ערש ההתיישבות בארץ ישראל', המנהלת אותו יחד עם המועצה האזורית חבל בנימין. בשנת 2012 הוקצו לאתר לשם חפירה ופיתוח 5 מיליון שקל מתקציב הממשלה ו-10 מיליון שקל ממקורות אחרים.¹⁸

האתר נמצא בדרום השומרון, מצפון לכפר הפלסטיני תורמוס עיא וממערב להתנחלות שילה. שכבת היישוב הראשונה בו מתוארכת לתקופה הברונזה התיכונה II ב' (המאות ה-18-16 לפנה"ס), וזו שאחריה מתוארכת לתקופת הברזל א' (המאה ה-11 לפנה"ס). לאחר מכן חרב היישוב. יש בו שרידים גם מן התקופות הרומית וההלניסטית (המאה השנייה לפנה"ס עד המאה הראשונה לספירה).¹⁹ עיקר השרידים באתר הם מן התקופה הביזנטית ומן התקופה הערבית הקדומה. במקום נחשפו כארבע כנסיות ביזנטיות מעוטרות בפסיפסים, מבני מגורים, בתי מלאכה ועוד. בתקופה הביזנטית התקדש המקום בזכות זיהויו של האתר עם מקום המשכן שבמקרא. בתקופה הערבית הקדומה ובתקופות המוסלמיות שלאחריה נבנו מסגדים על שרידי הכנסיות.

על פי המסופר במקרא היה שילה מקום המשכן, מושב ארון הברית והמרכז הרוחני של שבטי ישראל. המחקר הארכיאולוגי אינו יכול למצוא עדות למיקומו של מבנה ארעי כדוגמת אוהל עשוי יריעות עור, ולכן שאלת מקום המשכן היא סוגיה אמונית-רוחנית ולא סוגיה פיסית-ארכיאולוגית.

בשנים האחרונות עובר האתר פיתוח אינטנסיבי הכולל את חידוש החפירות במקום, שיווקו התיירותי לציבור ועריכת אירועים שונים, שמטרתם לחזק את תדמיתו כאתר התיירות המרכזי של ההתנחלות במרכז השומרון. תל שילה היה לחלק מתוכנית הסיורים של משרד החינוך לאחר ביקור השר גדעון סער במקום, והצהרתו בדבר רצונו שתלמידי מערכת החינוך יגיעו אליו לחיזוק זהותם הלאומית.²⁰ חלק גדול מן ההדרכה באתר מבוסס על המסופר במקרא. כך, למשל, מתמקדת הצגת האתר בפני המבקרים במיקומו המשוער של המשכן - הנחה שאין לה הוכחות בממצא הארכיאולוגי - או בשרידי מבנה ביזנטי המזוהים כ"אולי בית כנסת", אף על פי שאין להשערה זו על מה להסתמך, ועוד.

בלב האתר, בנקודה הגבוהה ביותר שבו, הוקם לאחרונה מגדל תצפית, המשקיף על האזור "עד העיר אריאל". מיקום המגדל וגובהו הוא עדות ברורה לקשר שבין שליטה במרחב לבין השליטה בסיפור ההיסטורי.²¹ בחודש מרס 2012 נבנה המגדל מחדש כמבנה מאסיבי יותר מקודמו ויצוק בבטון, תוך פגיעה בממצא שמתחתיו ובסביבותיו. התפיסה המקובלת בישראל בכלל ובקרבת הקהילה הארכיאולוגית בפרט היא שאין לבנות כלל על פני תלים ארכיאולוגיים (אתרים רב-שכבתיים); יש להזכיר שבעבר התנגדו ארכיאולוגים בכירים התנגדות גורפת לבנייה בתל רומיידה בחברון, למשל.

ייתכן שההשקעה במגדל נובעת גם משאיפת ההנהלה הנוכחית של האתר לגבור על המסורת הנוצרית, המזהה את מקום המשכן באחת הכנסיות הביזנטיות שבתל, ולהשריש את המסורת המזהה אותו דווקא בצפון התל. זוהי דוגמה אחת מני רבות לשימוש באתר ארכיאולוגי לחיזוק אמונה שמקורה בתפיסת עולם, במקום הצגתו על סמך הממצא והשרידים שנחשפו בו. כאשר בוחנים את הממצא בתל שילה, נראה שאין הצדקה להשקעה המאסיבית, ודאי שלא על מנת לבנות מגדל בטון ולפגוע בלב התל הארכיאולוגי. תל שילה הוא אתר קטן ממדים (שטחו כ-35 דונם). השרידים המרשימים ביותר בו הם שרידי כנסיות מן התקופה הביזנטית. מיקומו בלב השטחים, בשומרון, תורם לרצון להשתמש בו להעצמת הזכות היסטורית של ההתנחלויות הישראליות באזור.

17 חדשות 2, "נתניהו: תל שילה - אתר מורשת לאומית", mako, 14 בפברואר 2012.

18 החלטת ממשלה מס' 4306 (תמ"ר 2), 14 בפברואר 2012 (קיבלה תוקף ב-23 בפברואר).

19 י' פינקלשטיין, "שלה", בתוך: א' שטרן (עורך), האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בא"י, 1992 כרך 4, עמ' 1542-1536.

20 בעת ביקור של שר החינוך גדעון סער וצמרת משרדו בתל שילה ב-14 בדצמבר 2011.

21 ראו אתר האינטרנט של שילה הקדומה.

שרידי מסגד הבנוי על גבי שרידי כנסיה ביזנטית

תל שילה ובראש מגדל תצפית

מחפשים את המשכן... או לפחות היכן ניתן לדמיין את מקומו

מודיעין עילית - קרית ספר/ח'רבת בד-עיסא

האתר הארכיאולוגי קרית ספר נמצא בלב שטח בנוי, אחד השטחים הפתוחים בהתנחלות מודיעין עילית, שתושביה חרדים. בשנת 2007 קבע בג"ץ שחלק מן היישוב נבנה על אדמות הכפר הפלסטיני בילעין.²² בחפירות שנערכו באתר נחשף יישוב חקלאי שנוסד בתקופה ההלניסטית (המאה השלישית לפנה"ס) ונטש בתקופה הערבית הקדומה (המאה השביעית לספירה). האתר לא היה מיושב בריצפות; יישובו העיקרי מיוחס למאה הראשונה ולמאה השנייה לספירה, עד מרד בר כוכבא (בשנים 132-135 לספירה). ההתיישבות במקום התחדשה במאות השלישית-הרביעית לספירה. במרכז האתר נחשף מבנה המזוהה כמבנה ציבורי, שלדעת החופרים יש לראות בו בית כנסת מימי בית שני (מאה ראשונה לספירה).²³ מוקד העניין באתר כיום הוא ההתיישבות המזוהה כיהודית מהתקופה הרומית הקדומה (ימי בית שני) וזיהוי המבנה המרכזי כבית כנסת קדום.

בתוכנית העבודה הראשונה של 'תשתיות מורשת לאומית' לשנת 2011 נכלל האתר חרבת בד-עיסא (בשמו הישראלי מודיעין עילית) ברשימת האתרים 'לשיקום והעצמה'. לשימור האתר ופיתוחו הוקצו כ-4 מיליון שקל והחלט על תוספת של מיליון שקל ממקורות נוספים.²⁴ העומדים בראש התוכנית רואים באתר זה אמצעי לקירוב הקהילה החרדית של מודיעין עילית למחקר הארכיאולוגי ולקשר שהוא חושף בינה לבין ההתיישבות היהודית הקדומה באזור. אנשי ההתנחלות מודיעין עילית, הגובלת בכפרים הפלסטינים בילעין ונעלין, רואים במאבקם בתושבי הכפרים הללו מאבק על זכותם לחיות בהתנחלות. הצגת האתר כישוב יהודי קדום מחזקת את הטענות הישראלי לזכות להתיישב על אדמות הכפרים.

שרידים ארכיאולוגיים על רקע בתי מודיעין עילית

שרידי מבנה ציבורי המזוהה כבית כנסת

22 דו"ח בצלם, "מכשול ההפרדה: בג"ץ קיבל את עתירת ראש מועצת הכפר בלעין נגד מכשול ההפרדה שהוקם על אדמות הכפר", ספטמבר 2007.

23 י' מגן, י' ציונית וא' סירקיס, "קריית ספר - עיירה יהודית ובית כנסת מימי הבית השני", קדמוניות 117, תשנ"ט, עמ' 25-32.

24 החלטת ממשלה מס' 3243: "שיקום והעצמת תשתיות מורשת לאומית - תכנית העבודה הראשונה לשנת 2011", 29 במאי 2011.

אמת הביאר

אמת הביאר נמצאת בשטח חקלאי ממערב להתנחלות אפרת ולמרגלותיה, בחלקו המערבי של גוש עציון וממערב לבית לחם. היא אינה נכללת ברשימת אתרי המורשת הלאומית, אך נזכרת בתוכנית המקורית במסלול 'השביל ההיסטורי של ארץ ישראל', שהוצע כאמצעי לחבר את הציבור הישראלי לשביל העובר לאורכה ורוחבה של הארץ וכולל אתרים שהם חלק מן הזהות והעבר היהודי בארץ ישראל.

ראשיתה של אמת הביאר בעין ביאר ואורכה כ-4.7 ק"מ; רובה היא מערכת מים חצובה בסלע העשויה מנהרות צרות ומקורות. האמה לא נחפרה עדיין, וההערכה שראשיתה במאה הראשונה לפנה"ס מסתמכת על מקורות היסטוריים וסקרים ארכיאולוגיים. היא הייתה בשימוש עד תקופת המנדט הבריטי.²⁵ אין אפשרות ללכת לכל אורכה, אולם המעין וקטע תת-קרקעי בן כ-100 מ' הוכשרו להליכה בימי הקיץ והסתיו. למרות אי הוודאות באשר לזמנה של האמה, היא מוצגת לציבור כאמה מהתקופה הרומית הקדומה המכונה גם ימי בית שני. מכל מקום, היא מוצגת לציבור כתוואי הולכת המים לירושלים ולבית המקדש ומשמשת להדגשת חשיבותו של האזור כולו כמקור החיים של ירושלים היהודית בימי תפארתה.

מדרגות המוליכות לאמת המים

הכניסה לאמת הביאר למרגלות ההתנחלות אפרת

ירושלים - סובב חומות ירושלים

האתר כולל שטחים בסביבתן של חומות העיר העתיקה ואת 'עיר דוד' שבכפר סילואן. בתחומו נמצאים גם הר ציון ומדרונותיו. הגן נמצא באחריות רשות הטבע והגנים ובניהולה, ואילו האתר 'עיר דוד' מופעל על ידי עמותת אלע"ה. העצמת האתר 'עיר דוד' במסגרת אתרי מורשת לאומיים אינה מפתיעה; היא תואמת את מטרות הממשלה לחזק אתרים ארכיאולוגיים המעידים על זהות ישראלית/יהודית בשטח שסביב העיר העתיקה. "עמק שווה" פרסם כבר בעבר מאמרים שונים הנסבים על השימוש הפוליטי שנעשה באתר 'עיר דוד' ובהשפעתו על התושבים (לקריאת הפרסומים לחצו כאן וכאן).

מערת המכפלה וקבר רחל

בישיבת הממשלה משנת 2010 שבה הוחלט על תוכנית 'אתרי מורשת לאומיים' הודיע ראש הממשלה, בנימין נתניהו, כי גם קבר רחל ומערת המכפלה ייכללו בה. עקב אמירה זו נמתחה על מדינת ישראל ביקורת בינלאומית נחרצת, בטענה כי בפעולות הפיתוח בשטחי הגדה המערבית יש משום קביעת עובדות בשטח שישפיעו על המשא ומתן לקראת הסדר הקבע. הודעת ראש הממשלה מקורה ככל הנראה בלחץ שהפעילו עליו מועצת יש"ע ושרי הממשלה, שדרשו להכליל את מערת המכפלה וקבר רחל באתרי המורשת.²⁶ **לאחר בחינה מחודשת הוחלט לא לכלול את שני אלה ברשימה.** קבר רחל ומערת המכפלה נמצאים באחריות משרד הדתות, ואילו פרויקט אתרי מורשת לאומיים נמצא באחריות משרד ראש הממשלה. ייתכן שאי הכללת הקברים הללו בין אתרי המורשת נובע מכך שמשרד ראש הממשלה אינו שש להתערב בניהול המקומות הקדושים בידי משרד הדתות. לאחר שלא אושרה הכללת קבר רחל ומערת המכפלה בתוכנית המורשת, חידשו חברי כנסת מן הימין ומועצת יש"ע את תביעתם.²⁷ המתנחלים ממשיכים להצהיר כי בכונתם לפעול להכללתם ברשימה של אתרים נוספים ביהודה ושומרון, דוגמת קבר יוסף, הר עיבל ושומרון העתיקה.²⁸

26 ש' גרוסמן, "מועצת יש"ע: לצרף את קבר רחל לאתרי המורשת", ynet, 18 בפברואר 2010.

27 ח"כ א' אלדד בנאומו במליאת הכנסת על רשימת אתרי המורשת, 14 בפברואר 2012.

28 ט' שלו, "עובדות בשטח: תל שילה יוכרז כאתר מורשת לאומית", וואלה, 14 בפברואר 2012.

סיכום: המורשת והשליטה במרחב

המשמעות הפוליטית הנודעת לאתרים הארכיאולוגיים בשטחים היא כפולה: שליטה במרחב והשפעה על התודעה הציבורית. האתרים סוסיא, תל שילה, קומראן, הרודיון ואחרים מוצגים כאתרי מורשת יהודים וכחלק מן העבר של עם ישראל. הביקור באתרים אלה וההיחשפות לשרידיהם הארכיאולוגיים (גם אלה הנתונים במחלוקת, שהמחקר לא תמיד מקבל את התיאוריה שהתפתחה סביבם), מחזקים בלב המבקרים את התחושה שהנה הגיעו לחבל ארץ שהוא חלק מעברו של עם ישראל. לרוב אין ההנחיה וההסברה במקום מזכירות כלל עמים אחרים או תרבויות אחרות באזור, או שאזכורם הוא שולי. בכמה מן האתרים, כגון בסוסיא, בוצע גם גירוש פיסי של התושבים מבתיהם על מנת לפנות מקום למבקרים. העצמת האתרים הללו כנכס לאומי ישראלי וההתעלמות מן הכפרים ומן התושבים הפלסטינים בסביבה מחזקות את הלגיטימציה של ההתנחלויות.

רוב הציבור אינו מודע להתעלמות המכוונת מהשפעתן של תרבויות אחרות, כגון התרבות הרומית והביזנטית, התרבות השומרנית והתרבות הערבית (הקדומה והמאוחרת), בתולדותיה של הארץ. בעיני רבים בחברה הישראלית נתפסות תרבויות אלו כמשנית לתרבות היהודית ולמשמעותה בהיסטוריה של ארץ ישראל, וסיפורי האתרים הארכיאולוגיים בשטחים מתיישבים עם תפיסה זו. מכאן קצרה הדרך להצדקתו של מפעל ההתנחלות בגדה המערבית ובירושלים המזרחית, והפעילות באתרים הארכיאולוגיים בשטחים שוב אינה נראית כפעילות של תנועות קיצוניות ישראליות, אלא נהפכת לחלק מן הקונצנזוס, מן התפיסה ההיסטורית והלאומית הישראלית. האתרים הארכיאולוגיים בשטחים מנוצלים ליצירת תחושה של שליטה במרחב לא על ידי בנייה מאסיבית או על נוכחות צבאית, אלא על ידי הבאתם של מאות אלפי מבקרים, המזהים את המקום כחלק בלתי נפרד מעם ישראל, תולדותיו ומורשתו.

מאפיין ייחודי של האתרים הארכיאולוגיים בשטחים הוא ניהולם בידי גופים פרטיים או מועצות מקומיות, השייכים בדרך זו או אחרת למתנחלים. כך למשל אחראית מועצה אזורית דרום הר חברון על האתר הארכיאולוגי בסוסיא; עמותת משכן שילה אחראית על ניהול תל שילה; אמת הביאר נמצאת באחריותו של החברה לפיתוח גוש עצינן ובית ספר שדה גוש עצינן; האתר בקרית ספר באחריות עיריית מודיעין עילית. מציאות זו, של אתרים ארכיאולוגיים ואתרי מורשת המנוהלים ישירות בידי המתנחלים או עמותות מטעמם, מקביל להפעלת 'עיר דוד' שבירושלים המזרחית בידי עמותת אלע"ד המתנחלת בכפר סילואן, והיא מעידה על התפיסה הרווחת בציבור שאתרי העתיקות הם חלק מן ההתנחלויות ושייכים להן.

ההכרזה על אתרי המורשת הלאומיים בגדה המערבית ובירושלים המזרחית מחזקת את מאמצייהן של רשויות המדינה לטשטש את ההפרדה התודעתית בין השטחים לבין ישראל. ההחלטה לראות אתרי עתיקות מרכזיים בשטחים כחלק מן המורשת הישראלית מעידה על השאיפה ליצור לגיטימציה בציבור לסיפוח השטחים או חלקים מהם לישראל. כאשר יאמץ הציבור הישראלי מבחינה תודעתית את ההשקפה האומרת שהאזורים הללו הם חלק מן הנוף וההיסטוריה הישראליים, תתמעט ההתנגדות הציבורית לסיפוחם. יתרה מכך, ההתנגדות לסיפוח תיתפס כהתנכלות לזהות ולמורשת היהודית, שרבים יתקשו להתמודד איתה.

emek shaveh
עמק שווה عمق شبیه